

«НОВА СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ» ТА ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Ірина ВОРОНЧУК

кандидат історичних наук,

завідувач відділу історичних пам'яток українознавства НДІУ

*Загалом наука – і це важливо усвідомити –
полягає не в тому, щоб збирати все, що ми вже знаємо,
й класифікувати зібране тим чи тим способом.
Її завдання – зосередитися на чомусь, що нам невідоме,
й намагатися його розкрити.
Колінгвуд Робін Дж.*

Протягом останнього десятиліття доброякісна вітчизняна інтелектуальна продукція, зокрема студії з мікроісторії, історичної антропології, історичної демографії, історичної урбаністики, історичної регіоналістики¹ тощо, засвідчує, що загалом українські історики долучаються до світових дослідницьких новацій.

Попри це, в українському наративі продовжують панувати породжені ще за радянської доби історіографічні стереотипи і міфи стосовно різних періодів історії України, у тому числі й пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби. Подеколи тези про загарбання українських земель та поневолення населення,

¹ Про це, зокрема, свідчать як численні семінари і конференції, присвячені цим проблемам, так і новітні видання Інституту історії України НАН України, напр.: Соціум: Альманах соціальної історії (протягом 2001–2015 рр. вийшло 12 випусків); Повсякдення ранньомодерної України. – Т. 1 (К., 2012); – Т. 2 (К., 2013), та праці окремих істориків, напр.: Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002; Її ж. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – К., 2012; Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі. Друга половина XVI – перша половина XVII століття. – К., 2014 та ін.

що входили до складу інших держав, «титультними націями», посилення експлуатації народних мас та закономірність їхньої споконвічної боротьби проти гнобителів доводяться чи не до абсурду. Вочевидь, ці погляди панують не лише через нерозуміння самої природи середньовічних і ранньомодерних державних утворень, історичної специфіки понять і категорій певної доби, незнання джерел, а й через ігнорування новітніх методологій і тенденцій в розвитку наукової думки.

Яскравим підтвердженням цього є «Історія українського селянства» у 2-х томах, видана відносно недавно, у 2006 р., у 3 і 4 розділах першого тому якої повторено характеристики й оцінки радянської історіографії, а висновки щодо селянства цілих регіонів, зокрема Волині й Київщини, робляться подеколи на підставі інформації щодо восьми або взагалі – двох сіл! При цьому автори супроводжують свої висновки фразою «Узагальнюючи наведений фактичний матеріал ...». Разом з тим останнім часом опубліковано низку документальних джерел, які дають можливість створити якісні статистичні вибірки щодо величини земельних наділів селянських

дворогосподарств, сільськогосподарських знарядь праці, селянських повинностей та інших параметрів стану селянства.

Соціально-економічне розшарування і народні рухи простежуються протягом усієї історії людства, але не в цьому полягає головний зміст історії. В радянській науці предмет історії як процес життя людей, суспільств і соціальних груп, народів і націй підмінявся соціологічними абстракціями, які є уможглидними конструкціями. Життя індивіда і колективів, до яких він входив, людських поколінь з реальними потребами й інтересами конкретних людей, їх думками і бажаннями, пристрастями та емоціями простої людини видавалися настільки дрібними сюжетами порівняно з формаціями, класами, масами, що їм не приділялося уваги. В загальноприйнятій понятійну схему реальне людське життя не вкладалось, оскільки заважало формацийному аналізу. Повсякдення, тобто те, що становить життя людини, в історію не допускалося. Проте, за виразом А. Гуревича, йдеться не про прикрашання фронтона зведеної радянськими істориками соціально-економічної будівлі орнаментами, йдеться про саму природу історичного пояснення, тобто – методологію.

Отже, потреба модернізації соціогуманітарного знання, у тому числі й українознавчих студій, залишається актуальною, що змушує критично поставитися до усталених у вітчизняній науці парадигм, які не відповідають сучасним світовим аналогам. Перегляду підлягають не лише окремі застарілі стереотипи вітчизняної соціогуманітарної думки, а загальні підходи до культурно-історичного процесу українського народу загалом.

Адже тривалий процес ідеологізації історичної науки призвів до «зnelюднення» минулого, підміни Людини як головного об'єкта вивчення гуманітарних наук соціологічними абстракціями типу «класів» і «мас». До числа спрощених, а подеколи й взагалі не досліджених досі проблем належить комплекс питань, пов'язаних із функціонуванням сфери соціальної взаємодії та повсякденного життя людей, що стосується загалом усіх періодів вітчизняної історії, у тому числі й ранньомодерної доби. Отже, вітчизняна історіографічна ситуація вимагає вивчення багатьох недосліджених або малодосліджених проблем, проте нове знання має будуватися на новітніх методологічних засадах, розроблених і опробованих представниками найкращих наукових шкіл.

Упродовж другої половини ХХ ст. у світовій науковій практиці відбулось оновлення теоретичних засад і методичних підходів, пізнавальних орієнтацій та дослідницьких парадигм. Інтелектуальні пошуки дослідників Західної Європи переконують, наскільки якісно епістемологічні новації змінили образ новоевропейського гуманітарного знання, адже, за відомим висловом, той, хто володіє епістемологією, контролює усю територію історії.

Критичний перегляд концептуальних дослідницьких стратегій, осмислення необхідності висвітлення взаємодії об'єктивних умов, у яких функціонує суспільство, і суб'єктивних інтенцій людей, які його створюють і діють у його межах, зумовили заміну старих форм соціально-історичного знання. Значне розширення дослідницької перспективи та тематики наукових досліджень відзначає британський історик культури,

медієвіст Пітер Берк: «Нова хвиля історіописання ... пропонує новий спектр ракурсів, із яких можна заглядати в різні історичні періоди, щоб глибше розуміти їх як самодостатні одиниці аналізу, а не епізоди телеологічної національної історії ... ». Аналізуючи сучасний стан української історичної науки, дослідник зауважує: «Ці свіжі погляди дуже актуальні для української історичної науки і можуть стати поштовхом для роздумів над питаннями, яких не порушував традиційний національний історик. ... Адже нові підходи в історіописанні часто міждисциплінарні за своєю суттю, а отже, передбачають гнучкість офіційної таксономії наук та спираються на нову методологію, розроблену здебільшого за межами історичної науки в надрах інших суспільствознавчих дисциплін».

Оновлення теоретико-методологічного арсеналу, що відбувалось у повенну добу в західній гуманітарній науці, призвело до перегляду традиційних уявлень щодо історичного процесу та його пізнання. Розширились предмет, проблематика і методи історичного дослідження, були розроблені нові ефективні прийоми аналізу історичних джерел, до наукового вжитку введено багато нових історичних фактів. Внаслідок, на противагу традиційній історії, яка розглядалась як галузь обмеженого гуманітарного знання, прийшла так звана «нова історична наука» як аналітична міждисциплінарна історія, збагачена теоретичними моделями і дослідницькими методами. Про оновлення історичного знання свідчать такі зрушення: центральна тема перемістилася з оточуючих людину обставин на власне саму людину в конкретно-історичних ситуаціях; на зміну домінуючим проблемам

економіки прийшли проблеми культури та емоційного життя; дослідницька увага перенесена з груп на індивіда; квантифікація явищ поступилася індивідуалізації. Значна трансформація заторкнула дослідницькі методи, тож «нову історичну науку» називають подеколи «аналітично орієнтованою», оскільки йдеться про використання в історичному дослідженні аналітичних методів, моделей та понять інших суспільних наук.

Головним предметом вивчення «нової історичної науки» є людина в суспільстві. Людина в розумінні «людина-герой» стала об'єктом вивчення доволі рано і протягом століть пережила кілька підйомів і спадів. Проте в середині XIX ст. в позитивістській парадигмі конкретна особа зникає, історики зосереджуються на вивченні макропроцесів, способів виробництва, соціально-економічних формацій, макроструктур тощо. В соціальному плані увага концентрується на таких збірних поняттях, як маси, класи і класова боротьба. Розуміючи історію як закономірний еволюційний процес, об'єктом вивчення стала велика соціальна спільнота як соціальна цілісність у різних її конфігураціях. Людина як історичний суб'єкт опинилася поза рамками досліджень.

Переорієнтація цих дослідницьких інтересів найбільш сконцентровано простежується в діяльності відомої французької школи «Анналів». Наукові принципи (парадигми) були сформульовані її засновниками Люсьєном Февром і Марком Блоком, які 1929 р. згуртували коло однодумців навколо часопису «Аннали економічної та соціальної історії» («Annales d'histoire économique et sociale»). Залежно від спрямування часопис декілька разів перейменовували,

поки не зупинились на теперішній назві – «Аннали. Історія, соціальні науки». Блок і Февр здійснили, як інколи називають, «коперніканський переворот», який полягає в наступному. По-перше, вони різко протиставили «історію-оповідь» «історії-проблемі». Історики-позитивісти, девізом яких було «тексти, усі тексти, нічого, окрім текстів», переповідали зміст історичної пам'ятки – джерела. За позитивістською парадигмою, історик «відображає» зміст джерела, яке розумілося дійсним змістом самої історії. Тож, у разі дотримання правил внутрішньої і зовнішньої критики щодо встановлення автентичності джерела, воно розглядалось як відкрите «вікно в минуле». Застосування такого методу надавало можливість відтворити подієву, політичну історію, однак аналіз економічних, соціальних та ментальних структур за такого підходу був відсутній.

«Анналисти» висунули нову, зовсім іншу, концепцію діяльності історика. За їхнього підходу, історик не є рабом джерела. Історик має формулювати наукову проблему, яка домінує в дослідженні, визначає відбір джерел та власне бачення аналізу віднайденого матеріалу. Щодо наукових проблем, то Блок і Февр вважали, що питання, які постають перед дослідниками, диктуються сучасним їм життям, оскільки суспільство неминуче звертається до свого минулого, а історик виконує роль посередника в цій культурній комунікації. Соціальна значимість професії історика полягає у встановленні через історичне джерело контактів з людьми минулих часів, і в цьому діалозі сучасних людей з людьми іншої культури і доби є смисл діяльності історика. Саме у зв'язку з цим Л. Февр писав, що кожна епоха створює свій Рим, свої

Афіни, тобто своє уявлення про історичне минуле.

З кінця 50-х років ХХ ст. у межах «нової історичної науки» як самостійний напрямок формується так звана «нова соціальна історія», методологічні засади якої були сформульовані й опробовані в творчості М. Блока і Л. Февра та розвинуті їхніми наступниками. Поступово «нова соціальна історія», яка ставить своїм завданням пізнання історії як складного процесу соціальної взаємодії різних макро- і мікросоціальних груп, стала одним із найуспішніших напрямів світової історіографії другої половини ХХ ст. Саме становлення «нової соціальної історії» пов'язують з інтенсивним процесом оновлення методологічного арсеналу історичної науки, що розгорнувся у повоєнний час. Звісно, «нова соціальна історія» виникла не на порожньому місці, їй передувала тривала стадія кристалізації, так би мовити, класичної соціальної історії. Як напрям дослідження соціальна історія має власну історіографічну традицію, що влучно зауважив французький історик Антуан Про. Говорячи про модель соціальної історії, яка тривалий час панувала в історіографії Франції, він писав: «Зрозуміти, як на практиці поєднуються структура і подія, аналіз взаємозв'язків та пошук причин, дозволяє приклад соціальної історії Я маю на увазі соціальну історію в широкому розумінні – як довготривалу традицію, що тягнеться від Вольтера і Гізо до Лабруса і Броделя і що охоплює таких істориків, як Мішле, Фюстель, Тен, Сеньобос, Блок, Лефевр та ін.».

Вже сама назва напряму засвідчує, що з самого початку соціальна історія виникла на міждисциплінарній основі, на зближенні історії і соціології. Як

самостійна галузь наукового знання соціологія заявила про себе ще в першій половині XIX ст. Першим, хто дав назву новій науці про суспільство та окреслив специфіку її предмета, був французький філософ, довголітній секретар теоретика утопічного соціалізму графа Клода Анрі де Сен-Сімона (1760–1825) Огюст Конт (1798–1857), який одночасно був засновником і філософії позитивізму, яка справила величезний вплив на розвиток світової історіографії. Складаючи у 1822 р. план наукових робіт, необхідних для реорганізації суспільства, обидва вчені прийшли до ідеї створення особливої науки про суспільство, яка спиралася б на об'єктивні спостереження, як це було прийнято у природничих науках. Намагаючись подолати умоглядність (характерний для ідеалістичної філософії спосіб осягнення істини на підставі самого лише «чистого мислення») у науках про суспільство, у тому числі в історії, Конт поставив за мету побудувати історію винятково на точних і перевірених фактах. Розвиваючи слідом за Сен-Сімоном ідею про інтелектуальну еволюцію, яка визначає розвиток суспільства, він проголосив, що винайшов «великий основний закон» розвитку людства. Прагнення пояснити будь-які зміни у природі й суспільстві за допомогою універсального принципу привели його до думки, що розвиток людського розуму проходить три стадії: 1) теологічну, зміст якої розкривається у міфологічно-релігійному мисленні, коли усі явища пояснюються на підставі релігійних уявлень; 2) метафізичну, коли надприродні чинники пояснення природних явищ замінюються «сутностями» і «причинами» земного походження, тобто переважає абстрактне мислення і людина

оперує абстрактними схемами; 3) позитивну, коли на основі емпіричного вивчення явищ природи встановлюються закони взаємодії, а теологічне і метафізичне розуміння світу пояснюється природними законами. На його думку, саме на останній, позитивній, стадії виникає наука про суспільство, яка відкриває перспективу вдосконалення його організації на засадах раціонального. Головна ідея полягала в тому, що істинне знання про дійсність може бути отримане лише дослідним позитивним шляхом. Свої висновки О. Конт оприлюднив головним чином у 6-томному «Курсі позитивної філософії» (1830–1842) та 4-томному «Заповіті Огюста Конта».

Співвідношення історичної науки і соціології, за Контом, полягало в тому, що історична наука мала накопичувати емпіричний матеріал, збирати факти, а соціологія давати впорядковану картину історичного поступу. Він вважав соціологію, яку називав «соціальною фізикою», однією з теоретичних наук, яка так само, як астрономія, фізика, хімія чи біологія, вивчає фундаментальні закони, але не природи, а соціуму. Термін «соціологія» (фран. «sociologie») було утворено шляхом поєднання латинського слова «societas» – суспільство з грецьким словом «logos» – слово, поняття, вчення. Надалі терміном «соціологія» стали позначати науку про суспільство.

Разом з цим намагання визначити дефініцію соціальної історії наштовхується на складнощі. Так само важко означити і предмет соціальної історії, оскільки в межах загальної дефініції – як історія соціальних структур, процесів і явищ – діапазон тематики на практиці як розширюється, так і звужується. Найважливішою відмінною рисою соціальної історії як

галузі історичного знання є її дивовижна здатність адаптуватися до тих змін, які відбуваються в інтелектуальному середовищі. На різних етапах дана наукова дисципліна неодноразово опинялася перед необхідністю перевизначення свого предмета та рішучого оновлення моделей дослідження. Така сприйнятливість дозволила протягом десятиліть виявити різноманітність можливих форм історії соціального. Ця якість знайшла вияв і в концепціях ранніх позитивістів, і в історико-матеріалістичній концепції, і в соціально-економічній історіографії кінця XIX – першої половини XX ст.

Позитивістської методології дотримувалася більшість європейських істориків другої половини XIX ст. Найбільше послідовників Конта було у Франції, а серед них такі видатні, як Г. Моно, Фюстель де Куланж, П. Ренан. Класичним зразком позитивістської методології став опублікований у 1898 р. підручник історичного методу «Вступ до вивчення історії», який підготували професори Сорбонни Шарль Ланглуа (1863–1929) і Шарль Сеньобос (1854–1942). Автори зосереджували увагу на методах збору і опрацювання історичних документів, проте застерігали від широких узагальнень та виведення історичних законів, залишаючи це соціологам.

На схилі XIX – XX ст. відбулося завершення класичного, так званого теоретичного, періоду розвитку соціології і становлення нового етапу – прикладної соціології, вивчення соціальних фактів у конкретних ситуаціях, тобто на емпіричному рівні. Найбільш видатними посталями в соціології цієї доби були Еміль Дюркгайм (1858–1917), якого вважають засновником французької соціологічної школи, італійський економіст і соціолог

Вільфредо Парето (1848–1923), американський філософ і соціолог Джордж Герберт Мід (1863–1931), які заклали підвалини того напрямку, який сьогодні має назву «нова соціальна історія». Кожний із них причетний до методологічної революції в соціології, внаслідок якої відбулося її вивільнення від однобічних натуралістичних уявлень та спрямування дослідницького інтересу на соціальну взаємодію людей. Принципові корективи до розуміння фундаментальної проблеми взаємозв'язку між економікою і суспільством вніс німецький історик, соціолог і філософ Макс Вебер (1864–1920), якого називають «Галілеєм соціально-наукового пізнання». Він, зокрема, довів, що питання про первинність чи вторинність економічних відносин взагалі лежить поза межами можливостей емпірично-наукового обґрунтування. У праці «Протестантська етика і дух капіталізму», написаній протягом 1903–1904 рр., завдяки якій Вебер здобув широку популярність, він дає пояснення механізмів впливу релігійних мотивацій особистості на її економічну поведінку. Головна ідея соціології Вебера полягає в тому, що раціональність є засадничим духом капіталістичного суспільства. Його ідеї мали значний вплив на економічну, суспільну та історичну думку, особливо в добу так званого «веберівського ренесансу», який відбувався протягом 1970–1980-х років.

На першому етапі зародження і розвитку соціальна історія ставила завданням вивчення окремих соціальних інститутів, зокрема таких, як держава, право, мораль, та соціальних процесів і великих суспільних груп – класи, народ, нація. Внесок Блока і Февра полягав у тому, що вони переорієнтували об'єктне спрямування соціальної історії. Вони та

їхні послідовники визначили об'єктом не національну державу, а суспільство: феодальне суспільство, аграрне, індустріальне тощо. Згідно з концепцією, якої дотримується історик, розглядаються і структура, і соціальні групи, і соціальні взаємозв'язки відповідно до типу суспільства. Так, Блок у дослідженні «Феодальне суспільство» за системоутворюючі чинники обрав стосунки взаємозалежності, тож відповідно перший том називається «Утворення зв'язків залежності», а окремі структурні частини тому виступають під назвами «Умови життя і ментальна атмосфера», «Зв'язки людини з людиною», «Кревні зв'язки», «Васальна залежність і феоде», «Зв'язки залежності в нижчих класах». Том другий має назву «Класи та управління людьми».

На думку Блока, предметом історичного дослідження є «людина та її дії, ... точніше – люди», далі він уточнює – люди у часі, тобто суспільна людина – людина в соціальній групі, у суспільстві. Розуміючи, що історію неможливо утиснути в рамки фізичних закономірностей, Марк Блок сперечався з контівською схемою світу, оскільки послідовники Конта, вважаючи, що як аналітичне знання історія є зовсім молодю, свідомо намагалися залишити за межами науки про людей численні факти реального людського життя, у тому числі пов'язаного з інтимно-особистісною сферою. Адже, підкреслює Блок, людські факти за своєю сутністю є дуже тонкими феноменами, через що багато з них не піддаються математичному виміру. Він виступав проти штучного поділу людини на «*homo religiosus*», «*homo oeconomicus*» та «*homo politicus*», оскільки історія покликана вивчати людину в єдності всіх її соціальних проявів.

Проте, щоб вивчити людину, необхідно, перш за все, по можливості вивчити середовище, в якому існували люди: природні умови, засоби комунікації, обмін, стан техніки. Не можна претендувати на розуміння людей, не знаючи, як вони себе відчували. Тому історик не може не ставити питань про щільність населення в добу, яку вивчає, тривалість життя, фізичний стан людини, гігієнічні умови, в яких він жив, тощо.

На межі 70 – 80-х років ХХ ст. в соціальній історії відбувається перехід від соціально-структурної до соціально-культурної історії. Помітну роль у переорієнтації історичних студій відіграв «антропологічний переворот» («культурно-антропологічний переворот»), що висунув на перший план вивчення культурного механізму соціальної взаємодії в різних спільнотах та сприяв поширенню методів культурної антропології, соціальної психології, лінгвістики. Культура є невід'ємною характеристикою людини як соціальної істоти і нерозривно пов'язана з соціальною поведінкою індивідів та сформованих ними локальних груп. Але кожний індивід за своєю картину світу залежно від освіти, виховання, соціальної належності, особистих якостей, віку тощо. Отже, своєю чергою, поведінка людини відповідає не лише об'єктивним реаліям їхнього існування, а й картині світу, що нав'язана індивіду культурою. Йшлося про переорієнтацію «від соціальної історії культури до культурної історії соціального», або «до культурної історії суспільства», що передбачає конструювання соціального буття за посередництвом культурної практики. Головне завдання дослідника полягає в тому, щоб з'ясувати і показати, яким чином суб'єктивні уявлення,

думки, здібності, інтенції індивідів діють у просторі можливостей, обмеженому об'єктивними, створеними попередньою практикою колективними структурами.

Це спричинило зміну об'єкта і предмета дослідження, спрямувавши увагу на сферу свідомості, інтелекту, культурних феноменів. У центрі уваги опинилися такі явища, як «історія ментальностей», «історія ціннісних орієнтацій», людських бажань і прагнень, «історія повсякдення», інтелектуальної діяльності або того пласту свідомісних процесів, що отримали назву «внутрішньої історії», на відміну від подієвої – «зовнішньої». У 1970–1980-х рр. нова історія набула популярності серед істориків багатьох країн. Серед найбільш резонансних творів цього плану є праці: Ле Руа Лядюрі «Монтайю, окситанське село у 1294–1324 рр.» (1975 р.), Філіп Ар'єс «Нарис смерті на Заході» (1975 р.), Жак Ле Гофф «Середньовічний світ уяви» (1985 р.).

Формується інтерес до мікроісторії, повернення від позаособистісних структур до індивіда та аналізу конкретних життєвих ситуацій. Тривалий час у соціальній історії «по-французьки» перевага віддавалась вивченню масивних блоків, пріоритет отримав кількісний підхід, значні часові відтинки давали можливість спостерігати глобальні трансформації. Це визначило і певну процедуру дослідження, методика якої зберігалася також протягом довгого часу. Наприкінці 70 – 80-х років минулого століття ця модель соціальної історії вступила в період кризи, що викликало необхідність переосмислення макроісторичного підходу, на зміну якому прийшов новий підхід – мікроісторичний. Суттєве поняття мікроісторії – це зміна масштабів аналізу. Мікроісторія не становить

систему якихось певних правил, школи чи автономну дисципліну. Це народжений історіографічною практикою метод і в повному розумінні дослідницький експеримент. Висхідним принципом мікроісторії стала зміна масштабу спостереження, що забезпечило абсолютно нові результати і призвело до трансформації змісту самого об'єкта, а масштаб став засобом особливої стратегії пізнання. Мікроаналіз знаменував відхід від макромасштабних досліджень, формулюючи іншу мету, методи, інструментарій і процедуру соціально-історичного аналізу. Розширилося саме поняття «соціальна історія»: разом із класами, станами та іншими великими групами людей соціологи перейшли до вивчення соціальних мікроструктур – родина, домогосподарство, парафія, громада, інші спільноти і корпорації. Тут виявився антропологічний підхід, де перевага надається індивідуальному: якщо раніше вивчався колективний досвід, то тепер прослідковуються індивідуальні долі. Суспільство не геометрична фігура, а доводи в історії – це не доводи теорем, зазначав Блок. Адже в історії, на відміну від природи, регулярно виступає виключно крізь приватне, особисте. Завдяки цьому розкрилась значно складніша картина соціальних структур, страт і груп, що глибше висвітлювало характер соціальних суперечностей, політики держави, ролі церкви, різних форм ідеології тощо.

Однак мікроісторики не обмежуються лише фактичним звуженням, перетворюючи його на епістемологічний принцип, оскільки відштовхуються від поведінки індивіда в реконструкції модальностей соціального об'єднання/роз'єднання. Адже особистісні або сімейні стратегії не є випадковими і

незалежними, вони соціалізовані, тож є невіддільними від існуючих у соціумі стосунків. Разом із цим перед істориками постала нова проблема: обмежуючи поле спостереження, дослідник отримує значне число нових, точніших, даних, які створюють іншу соціальну картографію, проте її обмеженість важко піддається узагальненню. Це зобов'язує історика виробити особливу логічну процедуру, згідно з якою він має інтерпретувати досліджуваний ним матеріал. Не випадково сам Блок часто починав свої праці із «зауважень про метод».

Процес розвитку «нової соціальної історії» пов'язаний також із запозиченням істориками методів і прийомів інших наук. Зокрема, в економіці було запозичено квантитативні методи, вплив політичної історії виявився у зміщенні дослідницького інтересу від вивчення історичних подій, особистостей та окремих конфліктів до дослідження політичних структур, їх функціонування та еволюції в соціальному контексті, у соціології – проблематику, зокрема дослідження проблем масової свідомості і поведінки, а також використання традицій різних шкіл локальної історії та історичної географії. Серед інших притаманних соціальній історії рис дослідники відзначають міждисциплінарний принцип.

Попри те, що в 70-х роках ХХ ст. школа «нової соціальної історії» вела перед у методологічному оновленні історіографії, сам предмет дослідження був доволі розмитим, оскільки соціальна історія вивчала як конкретні соціальні явища, так і соціальні групи та робочі рухи, життя маленьких поселень і сільських громад і в той же час такі універсальні інститути, як школи, церква, секти тощо. Одночасно досліджувались

історія обширних територіальних просторів, масові соціальні рухи, прояви насилля, соціальні кризи тощо. «Нова соціальна історія» у добу становлення захопилася конструюванням майже всіх аспектів минулої соціальної реальності, інтегруючи багато елементів системи культури і системи особистості, провокуючи розширення предметного поля історичних досліджень. Лише наприкінці 70-х років широке тлумачення соціальної історії почало поступово зужуватись внаслідок виділення окремих субдисциплін, таких як: «демографічна історія», «робітнича історія», «жіноча історія», «гендерна історія», «історія дитинства» та ін.

1970–1980-ті роки стали бумом появи конкретних соціально-історичних досліджень, які зробили справжній прорив у вивченні індивідуальної і колективної поведінки і свідомості. Поруч із традиційними напрямками з'явилися такі, як історична демографія, історична географія, історична екологія, етноісторія, історична антропологія, історична психологія, історична соціологія та ін., в кожному з яких виділялися свої власні дослідницькі поля та сформувалися внутрішні відгалуження, як, наприклад: історія родини, історія міста, історія освіти, історія дозвілля, історія дитинства, історія сексуальності, соціальна історія медицини, історія злочинності, історія конфліктності, історія соціальних рухів тощо. В методологічному плані стало зрозумілим, що досягнути історичну реальність доволі складно, це вимагає міждисциплінарного підходу та тісного співробітництва між різними спеціалізаціями. В теоретичному плані спостерігається тенденція від об'єктивістської до суб'єктивістської концепції науки, від

позитивізму до герменевтики, від кількісних методів до якісних.

Провідною галуззю конкретних досліджень «нової історичної науки» стала соціальна історія так званих верств населення «без історії». Важливу роль у переорієнтуванні предмета соціальної історії та поглибленні її спеціалізації мав рух «за історію знизу», що сприяв диференції виділення таких субдисциплін, як «нова робітнича історія», «історія жінок», «селянські дослідження» Ці галузі міждисциплінарної історії охопили все широкое поле соціальної історії, що створює можливості узагальнення внаслідок розкриття численних каузальних, функціональних і мотиваційних зв'язків між різноманітними явищами минулого.

Зовсім недавно, протягом останніх 30-ти років, сформувався гендерний напрямок історичних досліджень, хоча сам «gender» як «система стосунків», яка є підставою стратифікації суспільства за ознакою статі, вживається у західних гуманітарних науках значно довше. Наразі гендерна історія охоплює не лише історію жінок («історичну фемінологію»), а й історію чоловіків («історичну андрологію»), а також історію усіх соціальних ієрархій і взаємостосунків, заснованих на соціально-статевих (гендерних) відмінностях. Про зміст понять «гендер» і «гендерні дослідження» досі ведуться дискусії, оскільки гендер розглядають і як ідеологічний конструкт, і як матрицю провладних стосунків, і як соціальний інститут, і як суспільний статус. Більшість дослідників поділяє погляд на «гендер» як систему стосунків, яка є основою стратифікації суспільства за статевою ознакою. Нині гендер, який визнано важливим виміром соціуму, слугує опису соціально визначених

характеристик чоловіків і жінок, тож цю категорію називають ще соціокультурною статтю. Гендерний підхід передбачає діалог статей у плані реконструкції історичного розвитку з урахуванням форм їх взаємодії і взаємодоповнення.

Якщо під час зародження феміністичного руху середини ХІХ – початку ХХ ст. ставилися питання рівності прав, що базувалися на поглядах рівності статей, то феміністки другої хвилі у 60-х роках ХХ ст. вимагали визнання самостійності жіночої особистості. Вони сприяли формуванню жіночої самосвідомості, підкреслювали відмінність між чоловіками і жінками. В центрі уваги гендерологів опинилися не лише норми, стереотипи, ідентичності, а й інститути соціального контролю, що регулювали нерівний розподіл матеріальних і духовних благ, влади і престижу в масштабах цілого суспільства, класу, групи тощо. Як фундаментальна складова соціальних зв'язків гендер дозволяє створювати, підтверджувати та відновлювати уявлення про «чоловіче» і «жіноче», наділяти владою одних (як правило, чоловіків) та підпорядковувати (субординувати) інших (напр., жінок, сексуальні меншини тощо). Прихильники напрямую вважають, що гендерний підхід має враховуватись у будь-яких соціальних дослідженнях.

Одночасно в межах соціальної історії виник новий напрям під назвою «історія повсякдення», головним предметом якого є щоденне життя «маленьких людей» – безіменних учасників історичного дійства. Прибічники цього напрямую намагаються зрозуміти й проаналізувати мінливий світ сприйняття, переживання, поведінку людей, вплив на них різних соціальних структур і процесів.

Принципова специфіка «історії повсякдення» полягає у двох особливостях. По-перше, це інтерес до «суб'єктивної сторони історії», по-друге, намагання побачити ці процеси «зсередини», через розуміння притаманних цьому життю ідей. Історія повсякдення має справу з подіями і процесами, які щодня повторюються в діях та думках людини і створюють міцний фундамент її життя і діяльності. Історія повсякдення, яка з'явилась в останні десятиліття, використовуючи передові дослідницькі методи і методологію, передбачає відтворення особистого досвіду і форм самостійної поведінки індивіда. При цьому індивіди розглядаються не як автономні особи, а як особистості в системі соціальних стосунків і культурних норм, а людські дії, таким чином, не відділяються від контексту. Такий підхід робить історію повсякдення доволі складною конструкцією, яка синтезує різні системи соціальної реальності. Можливо, саме внаслідок складності і багатоплановості історія повсякдення є доволі пізнім явищем в історичному знанні.

Тож нова соціальна історія відкриває широкі перспективи для дослідників-українознавців. Інститут українознавства може взяти на себе ініціативу щодо розгортання широкої програми студій з вивчення людини українського суспільства різних часових меж (рамок) у її взаємозв'язках і стосунках. Дослідницької уваги заслуговують окремі особи і локальні спільноти нижчого рівня, ніж класи, нації і держави. Відкривається дослідницьке поле для переходу від вивчення макропроцесів до аналізу соціальних мікроструктур на рівні окремих соціальних страт і численних локальних ідентичностей та груп всередині них.

Так, на нашу думку, панівну шляхетську верству XIV – XVIII ст. варто вивчати на рівні таких локальних груп, як кланово-родинні, клієнтельні, професійні, а серед останньої категорії можна виокремити лицарсько-болярські, шляхетсько-зем'янські, групи різного рівня урядників, зокрема канцелярських установ (старост і підстарост, воєвод, суддів, підсудків, адвокатів, писарів та підписків, возних) і магнатських резиденцій, служебників маєтків та особистих панських слуг, служителів церкви, чернецькі спільноти тощо. Мотиваційні джерела соціальної поведінки різних соціальних груп варто шукати на перетині індивідуального і колективного, свідомого та підсвідомого.

Маючи на увазі Францію, Люсьєн Февр свого часу писав: «... у нас немає історії Любові! Немає історії Смерті. Немає ні історії Жалощів, ні Жорстокості. Немає історії Радості». Проте інтенсивний пошук французькими дослідниками нових теоретичних засад і методичних підходів сприяв вивченню цих вкрай цікавих і важливих проблем. А історична демографія за цей час із допоміжної галузі соціально-економічного аналізу перетворилася на один із напрямів історичного синтезу, з описової історії народонаселення на аналітичну історію багатоаспектних за своєю сутністю демографічних процесів і стала складовою частиною історичної соціології або соціальної історії в широкому розумінні слова. Українські дослідники лише приступають до з'ясування на українському матеріалі таких проблем, як модель шлюбу, взаємини та емоційні стосунки рідних і близьких родичів, прояви любові й ненависті, уявлення про дитинство і старість, ставлення до дітей і людей

похилого віку, таких соціальних практик, як заміжжя, одруження, виховання дітей, опікунство над дітьми і людьми похилого віку, релігійні та чернецькі тощо. Важливими видаються не досліджені поки що гендерні проблеми, зокрема, цікаво дослідити, як виявлялися рольові функції чоловіків і жінок у родині і соціумі, відмінності та особливості виховання дітей різної статі тощо.

У повсякденній проблематиці необхідно звернути увагу на матеріальний і соціальний виміри буденного життя звичайної рядової людини, на її оточення, щоденні сподівання, радощі, турботи і страхи, про що ми практично не знаємо. Доцільно започаткувати мікроісторичні дослідження, присвячені окремим українським родам та постатям, не обов'язково видатним, та прослідкувати на індивідуальному досвіді рядових людей перебіг повсякденних подій і вплив на їхню долю тогочасних глобальних явищ і катаклізмів. Мікроісторичні дослідження мають заторкнути й локальну історію, яка розгалужується на міську і сільську. Під нею розуміють не краєзнавство, а «зібрання локального історичного досвіду», тобто місцевий зріз національної історії.

Варто розробити проект написання історичних портретів видатних українців, які зробили значний внесок в історію і культуру не лише України, а й інших країн світу. Адже багато українських діячів фігурують у довідниках, енциклопедіях, історичних працях інших країн і народів, які привласнили їх собі. Очевидно, прийшов час повернути наших видатних співвітчизників Україні, оскільки більшість із них були справжніми патріотами. Потрібно започаткувати підготовку біобібліографічного

довідника про видатних діячів українознавчої науки з глибоким аналізом їхніх дослідницьких ідей та методів, які подеколи випереджали час і йшли попереду найвідоміших сьогодні іноземних шкіл не лише в розвитку історичної думки, а й історіографічної практики.

Зміна спрямування українознавчої науки допоможе перейти від ідеологічної кон'юнктури до високоінтелектуальних наукових досліджень. Насамкінець варто наголосити: нове знання має будуватися не на умоглядних конструкціях, а виключно на новій широкій документальній основі, що потребує копіткої і ретельної евристичної пошукової роботи в архівних зібраннях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Пер. с франц. В. Ронина. – М., 1992.
2. Афанасьев Ю. Н. Вчера и сегодня французской «новой исторической науки» // Вопросы истории. – 1984. – № 8.
3. Берк П. Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові підходи до історіописання / За ред. П. Берка. – Друге українське видання, уточнене й виправлене. – К., 2010.
4. Блок М. Апология истории или ремесло историка. – Изд. второе, дополн. / Пер. Е. М. Лысенко. – М., 1986.
5. Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з франц. В. Шовкуна. – К., 2002.
6. Бурдьє П. Практический смысл / Пер. с франц. А. Бибилова, К. Вознесенской, С. Зенкина, Н. Шматко. – М., СПб., 2001.
7. Бурдьє П. Социология социального пространства / Пер. с франц. Н. А. Шматко. – СПб., 2007.
8. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. О. Погорілий. – К., 1994.
9. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.) / Пер., упор. і передмова І. Ворончук. – Київ: Староколястинів, 2001.

10. Гинзбург К. Микроистория: две-три вещи, которые я о ней знаю // Современные методы преподавания новейшей истории. Материалы из циклов семинаров при поддержке Democracy Programme. – М., 1996.

11. Гуревич А. Я. «Новая историческая наука» во Франции: достижения и трудности // История и историки. – 1981. – М., 1985.

12. Гуревич А. Я. М. Блок и «Апология истории» // Блок М. Апология истории или ремесло историка. – Изд. второе, дополн. / Пер. Е. М. Лысенко. – М., 1986.

13. Гуревич А. Я. Историческая наука и историческая антропология // Вопросы философии. – 1988. – № 1.

14. Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. М., 1991. – № 2–3.

15. Гуревич А. Я. Историк конца XX века в поисках метода // Одиссей. Человек в истории. Ремесло историка на исходе XX века. – М., 1996.

16. Гуревич А. Я. Индивид и социум на средневековом Западе. – М., 2005.

17. Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности» / Перевод с нем. К. Левинсона // Одиссей. Человек в истории. История в сослагательном наклонении? – М., 2000.

18. Зашкільняк Л. Записки про сучасну українську історіографію // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2009. – № 15.

19. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999.

20. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К., 2006. – Т. 1.

21. Кассирер Э. Логика наук о культуре / Пер. с нем. С. Кузнецова и Б. Вимера // Избранное. Опыт о человеке. – М., 1998.

22. Касьянов Г. В., Толочко О. П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // УДЖ. – 2012. – № 6.

23. Козер Л. Функция социального конфликта / Пер. с англ. О. Назаровой. – М., 2000.

24. Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // З історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львівського ун-ту. – Львів, 1988. – Вип. 24.

25. Морис Э. Образование и научная работа в профессии историка // Современные методы преподавания новейшей истории. Материалы из циклов семинаров при поддержке Democracy Programme. – М., 1996.

26. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упор. В. Атаманенко; ред. Л. Винар (Серія «Історичні джерела»). – Острог, 2004. – Т. I.

27. Про А. Двенадцать уроков по истории. – М., 2000.

28. Ревель Ж. Микроанализ и конструирование социального // Современные методы преподавания новейшей истории. Материалы из циклов семинаров при поддержке Democracy Programme. – М., 1996.

29. Репина Л. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в британской и американской медиэвистике // Одиссей. Человек в истории. Личность и общество. – М., 1990.

30. Репина Л. П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Одиссей. Человек в истории. Ремесло историка на исходе XX века. – М., 1996.

31. Репина Л. П. Новая историческая наука и социальная история. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 2009.

32. Савельева И. М., Полетаев А. В. История как знание о социальном мире // Социальная история. Ежегодник 2001/2002. – М., 2004.

33. Савельева И. М., Полетаев А. В. Знание о прошлом: Теория и история. – СПб., 2003. – Т. 1–2.

34. Таран Л. Французька історіографія. – К., 1991.

35. Таран Л. Новые тенденции мировой и украинской историографии // Диалог со временем. 13. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2004.

36. Таран Л. В. Конт Огюст // Енциклопедія історії України. – К., 2008. – Т. 5.
37. Февр Л. Бои за историю. – М., 1990.
38. Фуко М. Археологія знання. – К., 2003.
39. Тош Д. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. – М., 2000.
40. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. – Львів, 1996.
41. Черутти С. Микроистория: социальные отношения против культурных моделей? / Пер. с англ. И. Данилова и М. Бойцова // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. – М., 2006.
42. Шартье Р. Новая культурная история / Пер. с франц. В. Мильчиной // Homo Historicus. К 80-летию со дня рождения Ю. Л. Бессмертного. – М., 2003. – Кн. 1.
43. Шевченко Н. В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні // УІЖ. – 2001. – № 1.
44. Tilly C. Retrieving European lives // Reliving the past. The Worlds of social history / Ed. by O. Zunz. Chapel Hill. – London, 1985.

Соціально-економічне розшарування і народні рухи простежуються протягом усієї історії людства, але не в цьому полягає головний зміст історії. В радянській науці предмет історії як процес життя людей, суспільств і соціальних груп, народів і націй підмінявся соціологічними абстракціями, які є уможлядними конструкціями. Життя індивіда і колективів, до яких він входив, людських поколінь з реальними потребами й інтересами конкретних людей, їх думками і бажаннями, пристрастями та емоціями простої людини видавалися настільки дрібними сюжетами порівняно з формаціями, класами, масами, що їм не приділялося уваги. В загальноприйнятій понятійну схему реальне людське життя не вкладалось, оскільки заважало формаційному аналізу. Повсякдення, тобто те, що становить життя людини, в історію не допускалося. Проте, за виразом А. Гуревича, йдеться не про прикрашання фронтона зведеної радянськими істориками соціально-економічної будівлі орнаментами, йдеться про саму природу історичного пояснення, тобто – методологію.

Отже, потреба модернізації соціогуманітарного знання, у тому числі й українознавчих студій, залишається актуальною, що змушує критично поставитися до усталених у вітчизняній науці парадигм, які не відповідають сучасним світовим аналогам. Перегляду підлягають не лише окремі застарілі стереотипи вітчизняної соціогуманітарної думки, а загальні підходи до культурно-історичного процесу українського народу загалом.